

Тыва эки турачыларга
тураскаал каяа
турарыл?

3

Үежилеривис

6

Чоннуң
эмчизи
Т.Ширипей

Афганистанның чаңгызы

8

Алдар болгаш
төлептиг
чорук

№ 19 (18446)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
февраль
20
четверг

Юбилейге белеткел – сорулгалар күүселдезиниң үези

*Россия Чазааның деңнелинге дыка хөй айтырыглар талазы-биле
билишкиннер чедип алдыганы*

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Москваже сургакчылаашкыны-
ның болгаш РФ-тиң Энергетика яамызынга база РФ-тиң Регион сайзы-
ралының яамызынга сонургалдыг ведомстволарның, инвесторларның
киржилгези-биле эрткен чөвүлел хуралдарның түңнелдери-биле даалга-
ларны берген.

Дыка хөй айтырыглар талазы-биле билишкиннер чедип алдыганы дээрзи
демдеглеттинген. Россияның энергетика сайыды Александр Новактың эрттирген
өвүлел хуралында доктаап тура, Чазак Даргазы мынча деп демдеглээн: «Рес-
публикага амгы үеде 100 хире Мегаватт электри энергиязы чедишпейн турары-
ның дугайында федералдыг деңнелге ам чаа хүлээп көрдү. Ол айтырыгны чүгле
ЧЭТ-ти чаартып кылган соонда шиитпирлеп алыры болдунмас дээрзин
айтп турдулар. Тожу кожуунну электри энергиязы-биле хандыраарының айты-
рының талазы-биле эксперттер республиканы деткээннер. Протоколдун пункт
үзү-биле ажылдаарының чурумун эң кыска хуусаада тургузар херек».

Эргежок чугула документиленни ажылдап кылыр ажылчын бөлүктү баштаа-
н Тываның одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оолга дааскан.
Чаа Республиканың социал-экономика хөгжүлдээзиниң айтырыгларының та-
лазы-биле ведомстволар аразының ажылчын бөлүүнү хуралында белеткел-

Уланчызы 2-ги арында ➡

Хүннүң медээзи

Шынары бедиир

Тываның медицина
албан черлериниң чет-
кизин чогулчударының
болгаш республиканың
кадык камгалалының
сайзыралының моде-
лин ажылдап кылы-
рының айтырыгларын
Кадык камгалал яамы-
зында сайгарып турар.

Бистиң республика-
ның географтыг байдалы,
чурттагы чоннуң саны,
чүү хире сырый чурттап
турары, эмнелге черлери-
ниң четкизи, эмчи дузазы-
ның чедингири, транспорт
харылзаазы дээш өске
чүүлдерни өөренип көрүп
тургаш, Тыва Республика-
ның кадык камгалалының
2020 чылга чедир хөгжүл-
дээзиниң моделин ажылдап
кылыр деп сорулга бар.
Москваның күрүнениң И.М.
Сеченов аттыг медицина
университетиниң ниитилел-
дин кадыын болгаш кадык
камгалал башкарылганын
шинчилээр килдистин эрге-
лекчизи, медицина эртем-
нериниң доктору, профес-
сор Н.Кравченко Тываның
медицина-социал айтырыг-
ларының болгаш башка-
рылганының эртем-шинчи-
лел институтунун ажыл-
дакчылары, кожууннарның
удуртукчулары-биле кады
кожуун бүрүзүнде байдал-
ды сайгарып көрүп турар.

Н.Кравченкоң чугаа-
зы-биле алырга, Тываның
кадык камгалалының 2020
чылга чедир хөгжүлдээзи-
ниң моделин тургузарының
кол сорулгазы — эмнелге-
лерниң санын кызылары,
оларга аарыг кижилерниң
чыдып эмнедирин эвээже-
дири эвес, а республика-
ның кадык камгалал четки-
зиниң ажылының дээштиин
бедидери, эмнелге албан
черлериниң мурнунда турар
айтырыгларны чедишкин-
ниг шиитпирлээри. Ынчан-
гаштың кожуун бүрүзүнде
болгаш Тывада ниити бай-
далды шыңгыы сайгарып
көрүп турарының чылда-
гааны ол.

Лариса Шойгу Тывада

республиканың күүсекчи эрге-чагырга орган-
нары-биле чугула айтырыгларны сайгарар

РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Лариса Шойгу
Бистиң республикада сургакчылап келген. Ол соңгукчулар-
ы-биле чаңчыл езугаар ужуражып, чурттагы чонну хүлээп
п, өөредилге, кадык камгалал албан черлеринге барып
едер.

Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле чугула
айтырыгларны сайгарып көөрү — депутаттың база бир кол сорул-
га. Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан
Кара-оолдун удуртканы Россия биле Тываның демнежилгезиниң
чылы, Кызыл хоорайның 100 чылы байырлалдарга федерал-
тургузугларның киржилгезин сайгарып чугаалашкан чөвүлел
Лариса Шойгу киришкен.

Уланчызы 2-ги арында ➡

Россияның Хөй-ниити палатазында – Тываның төлээзи

Алдынай БАДЫ-ХОО

Февраль 17-де ТР-ниң Дээди Хуралының (парла-
ментизиниң) хуралдаар залында ТР-ниң Хөй-ниити па-
латазының ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Хуралды
Хөй-ниити палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш
удуртуп эрттирген.

Аңаа Россия Федерациязының Хөй-ниити палатазының
кежигүнүңге кымны соңгуурун чугаалашкан. Түңнелинде,
«Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хөй-ниити организация-
зының төлээзи Александр Лутанини болгаш РФ-тиң Журна-
листер Эвилелиниң Тывада салбырының удуртукчузу, «Новый
век» телеканалдың кол редактору Эльвира Лифанованы пала-
таның кежигүннери идип үндүрген. Саналга комиссиязының
даргазы Н. Шеринниң дыңнатканы-биле чажыт бадылаашкын-
ның түңнелинде, Эльвира Лифанова 19, Александр Лутанин
4 үннү алган.

РФ-тиң Хөй-ниити палатазының чаа хоойлузун езугаар, ни-
тизи-биле 166 кежигүндөн 40 кижиге РФ-тиң Президентизиниң
айтышкыны-биле кирген, а 83 кижиге региондан төлээлер, 43
кижиге интернет-бадылаашкынның түңнелинде, шылгараан хөй-
ниити организацияларының төлээлери-дир. Чаа составтыг фе-
дералдыг палатаның бир дугаар хуралы бо чылдың июль 1-де
болуп эртер. Ооң мурнунда чылдарда (2006-2007 ч) бистиң
республикадан ТКУ-нун философия кафедрасының доцент-
зи Наталья Ондар палатаны төлээлеп турганын сагындыраал.

Федералдыг палатаның кежигүнүңге соңгуттурган Эльви-
ра Лифанованың чугаалап турары-биле алырга, Хөй-ниити па-
латазының кежигүнү чылда 3-4 катап Москвага сессия хура-
лынга киржи, регионнун тодаргай чугула айтырыгларын та-
ныштырар. Бистиң республиканың сонургалдары дээр-ге-ле,
чоннуң сонургалдары дээрзин билип алза чогуур.

Лариса Шойгу Тывада

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

Аңаа РФ-тиң Чазаның Даргазының деңнелинге деткимчени алган Кызыл хоорайда терапия корпусунун болгаш филармония тудугларының, ол ышкаш эрги бажыңнардаң чаа оран-саваже чурттакчыларны көжүрер программаны сайгарып чугаалашкан. Соңгукчуларның дилеглери колдуунда чурттаар оран-савага хамаарышкан. Оларны шитпирлээр дээш Тываның Чазаа-биле федералдыг тургузугларга айтырыгларны көдүрерин уламчылап, кады ажылдаарын депутат бүзүрүткен.

Совет шериглерни Афганистандан үндүргенинден бээр 25 чыл оюнга болгаш Ада-чурт камгалакчыларының чоокшулап оран хүнүнге тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер амгы үеде эртип турар. Лариса Шойгу Бүгү-россия чергелиг «Азия төвүнүн кубогу» маргылдааны болгаш Сибирь федералдыг округунун каратэ чемпионатын көрүп, тиелекчилерге байыр чедирип, моон-даа соңгаар спортчу чедишкinnen күзеп, маргылдааларның бедик деңнелде эртип турарын демдеглээн. Ол ышкаш депутат Кызылдың №1 школазынга эрес-дидим маадырлыг чоруктуң кичээлинге олурушкан. Өөреникчилер-биле ужурашкаш, Афганистан дайынының хоочуннарының хөй-ниити организациязының патриотчу кижизидилге талазы-биле чорудуп турар улуг ажыл-херээн ол үнелээн.

Чиигелделиг билеттер

Республиканың девискээринге агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштыраарының билеттеринин чиигелделиг тарифтерин Тыва Республиканың Чазаның доктаалы-биле тургускан.

Чиигелделиг билеттер-биле чедери берге Тожунун, Терехелдүн, Мөңгүн-Тайганың доктаамал бүртүкелдиг чурттакчылары, ол черлерге чурттап турган, амгы үеде ортумак болгаш дээди өөрөдиге черлеринде өөренип турар студентилер, кыска хуусаалыг шериг албан-хүлээлгезин эрттиргеннер, хоругдал черлеринден хосталып үнгеннер чиигелделиг билеттер-биле самолеттарга аргыжар. Республиканың өске чурттакчылары ол черлерде курорттарже болгаш санаторийлерже путевкалары болза, чиигелделиг билеттер-биле аргыжып болур.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Юбилейге белеткел – сорулгалар күүселдезинин үези

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

дин болгаш Москвага Россияның регионнар сайзыралының сайыды Игорь Слюняевтин удуртулгазы-биле эрткен чөвүлел хуралдың түнелдеринин дугайын чугаалап тура, республиканың удуртукчузу мынча деп демдеглээн: «Бистиң бүгү төлөвилелдеривисти күрүнениң сайзыралын тодарадып турар стратегтиг документи-биле дүүштүрер херек. Ол ышкаш республиканың хүлээп алдыг-ган болгаш ажылдап турар программаларына болгаш өске-даа документи-биле дүгжүр ужурулуг. Бо талазы-биле Экономика яамызы тодаргай болгаш чогумчалыг ажылдаар ужурулуг. Эрежок чугула ажылдарны чоокку үеде кылып доозарын дагып тур мен». Республиканың социал-экономика хөгжүлдээринин комплекстиг планының төлөвилелинин белеткелинге хамаарышкан бүгү угланышкыннар ханы ажылды Чазак Даргазының саң-хөө, экономика, тудуг, социал адырларны харыялап турар ораакчыларын-дан негээн.

Оон аңгыда РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация

Чөвүлелинин хуралына белеткел талазы-биле ажылчын бөлүктү тургузарының дугайында айтышкынны Шолбан Кара-оол үндүрген, аңаа Тываның социал-экономика хөгжүлдээринин дугайында айтырыгны чугаалажып көөр. «Бистиң туружувусту, бистиң айтырыглары-биле болгаш аргалары-биле федералдыг деңнелге бадыткап турар үе-висте Россияның парламентарийлеринге даяныры-биле чугула – деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Ол хурал мартта болур. Аңаа шынарлыг болгаш шалыпкын белеткениринче силерниң кичээңгейиңерни углап тур мен».

Ол ышкаш Тыва биле Россияның демнежилгезинин 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга белеткелдин канчаар чоруп турарын аппарат хуралына сайгарган. «Юбилейлиг хемчеглер дээрже республиканың социал-экономика хөгжүлдээринин сорулгаларын күүсидиринин үе-чадазы болур – деп, Шолбан Кара-оол сагындырган. – Ону эрттиргенин шынарын бо чүүлдерни барымдаалап үнелээр. Россияның Президентизинин Чарлыы

дээрже чүгле байырлал бол айыткан чүүл эвес-тир. А белеткел үезинде республикамыдыралының бүгү талазында дыка хөй социал-экономика хөгжүлдээринин айтырыгларны шитпир алыры-биле тир. Байырлалгайында Чарлык шупту кичээлдерин деп ол демдеглээн. Оран-саваларын септеп, дээрже кээрлерин чаагайжыдып, тарының ажылдакчыларын чуртталга байдалдарын шитпирлеп алырының талазы-биле дилегни Шолбан Кара-оол федералдыг албан черлеринин вискээр салбырларының удуртукчуларына кириген.

Оон аңгыда чамдык яамаларның чагыргазында албан черлеринде кадр айтырыгларны шитпирлээрде салдыг сорулгаларны болгаш негелден барымдаалап турары фактылары бар дээрзин Тываның Баштыңы сайыттарга сагындырган. Бо талазы-биле удуртукчуга шыңгы догулданы бергенин ол чугаалаан болгаш күрүне албаныга төрелдерин болгаш өске-даа кижилерни боттарының хуу-ге-ажыктарын барымдаалап үнелээр болдурбас херек деп айыткан.

2014 чылда Тыва Республикага Ада-чурт камгалакчызының хүнү – февраль 23-түн байырлалының программазы

№	Хемчеглерниң ады	Эрттирер үези	Эрттирер чери
1.	Ада-чурт камгалакчызының хүнүнге, Афганистандан совет шериглерни үндүргенин 25 чылынга тураскааткан камгалак-массалыг ажылдарның республика айы: – профессионал өөрөдиге черлеринин ортузунга «Эр чол» деп шуулган; – эрес-дидим чоруктуң кичээлдери, класс шактары, семинарлар, Ада-чурт дайынының, дайынчы хөдөлүшкinnen киржикчилери, тылдың шалыпчылары-биле ужуражылга кечээлери; – ТР-ниң ниити өөрөдиге черлеринин сургуулдарының болгаш профессионал өөрөдиге албан черлеринин студентилеринин ортузунга «Афганистан-биле канаттыг» деп чуруктар мөөрейи; – «Мээң Ада-чуртум» патриотчу ырылар мөөрейи	Январь 23 – февраль 23	өөрөдиге албан черлери
2.	Ада-чурт камгалакчызының хүнүнге «Эр-ниң эреси» культура-өөредиглиг хемчеглер	февраль 20-де, 14.00 ш.	ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг национал музейи
3.	«Күрүне армия-биле күштүг: Ада-чурт камгалакчызының хүнү» деп экспозиция	февраль 20-де, 16.00 ш.	А.С.Пушкин аттыг национал библиотека
4.	«Авто-джентльмен-2014» авто-чарышка хоорай маргылдаазы	февраль 21-де, 9.00 ш.	«Туваавототранс» автошкола, Полевая кудумчузу, 120
5.	Тыва Республиканың Шериг комиссариатының ажылдакчыларының киржилгези-биле «Солдат, сеңээ алдар!» викторина, номнар делгелгези	февраль 21-де, 15.00 ш.	А.С.Пушкин аттыг национал библиотека
6.	Февраль 23-ке тураскааткан «Аты-баты, солдаттар чоруп олур!» байырлал концерти	февраль 21-де, 16.00 ш.	«Найысылал» арт-төп
7.	Кызыл хоорайда ниити өөрөдиге школары болгаш кадет школазының өөреникчилери-биле дайынчы хөдөлүшкinnen хоочуннары-биле ужуражылга-концерт	февраль 21-де, 15.00 ш.	Тыва Национал культура төвү
8.	«33 күчүтөннер» деп аныяктарга хөгжээшкын кечээзи: – хоорайның шериг комиссариатының специализинин чагы; – «Мен кымдан артык мен» спортчу мөөрей; – викторина. – дискотека	февраль 21-де, 16.00 ш.	«Енисей» ДК
9.	Ада-чурт камгалакчызының хүнүнге тураскааткан байырлал концерти	февраль 21-де, 17.00 ш.	Тыва филармония
10.	«Ада-чурт аныяк камгалакчылары» оолдар аразына конкурс	февраль 22-де, 11.00-13.00 ш.	«РЦДОД» ТР-ниң КБӨА
11.	Ада-чурт дайынының шериглеринин тураскаалына бодал чечектерни салыры	февраль 22-де, 12.00 ш.	Тиилелге шөлү
12.	Тываның күрүне филармониязының чогадыкчы коллективтеринин Февраль 23-ке тураскааткан концерт	февраль 23-те, 17.00 ш.	Тыва филармония
13.	Мячилик хоккейге Тыва Республиканың чемпионаты	февраль 20-23-де	Эрзин кожуунун Эрзин суур.
14.	Ада-чурт камгалакчызының хүнү-2014-ке тураскааткан спорттуң кышкы хевирлеринге маргылдаалар (эр улус)	февраль 22-де, 12.00 ш.	«Тайга» станциясы
15.	Олимпийжи оюннарга тураскаадып, Россияның күш-культура болгаш спортунун тергенини, ТР-ниң Дээди хуралының (парламент) депутаты Э. Дагбаның шаңналы дээш хаак чарыжына республика турнири	февраль 23-те, 12.00 ш.	«Тайга» станциясы

Тураскаал каяа турар ужурулугул?

Тыва эки турачыларга аңгы мемориалдыг комплексти тургузарының дугайында

1943 чылдың сентябрь бирээде, Ада-Чурттуң дайынында тыва эки турачыларны үдээнинден бээр 70 чыл оюн эрткен 2013 чылда демдегеп эрттирген.

Тываның Чазаның ол айтырыг талазы-биле 2013 чылдың март 23-те үндүрген № 93 дугаар айтышыкынын суугаар көрдүнгөн байырлыг хемчеглерге тыва чон, эки турачыларның салгалдары өөрүшкү-маңайлыг, бедик көдүрлүүшкүнүг киришкен. Чамдыктары боттарының мадырлыг ада-өгбелеринге

отряд (командири Кечил-оол эң мурнунда) Чазак бажынының мурнундан эгелеп Ленин кудумчусун куду кылаштапканнар. Үрер хөгжүм оркестри шериг марштарны орук ара ойнап-ла чораан. Паром аксынга чедир муң-муң арат-чон оларны үдеп, чыскаалдың чанынга чоруп орган. Эки турачыларны Найыралдың оруу-биле кызыгаарда Шивилиг-Кара-Сугга чедире берген.

Мен бодап олурарымга, Араттың Революстуг Шериинден Ада-Чурттуң Улуг дайы-

бистиң кезек эштеривистиң (акша камнаар сорулга-биле) парк аксында тураскаал-биле кады тургузар дээн шимчээшкннеринге удур мен.

Эки турачы эскадрондан арткан, 1944 чылдың июнь 17-де фронтдан келген капитан Кечил-оол Түлүш баштаан 68 мадырны Тываның арат-чону, нам-чазаа бедик көдүрлүүшкүнүг, байырлыг байдалга уткуп алган. 1944 чылдың июнь 23-те ТАР-ның Биче Хуралының Президиум даргазы Х.А. Анчымааның ат салганы «Тыва эки турачы эскадроннуң офицерлериниң, сержантыларының, анаа дайынчыларының адын мөңгедидер-биле Кызыл хоорайга тураскаал тургузар дээн айтышыкыны үнген. Тыва эки турачыларның дайындан келген ол айтышыкын үнгенден бээр бо чылын таптыг-ла 70 чыл болур. Ол ам-даа күүсеттимиз, күш чок кылыр дугайында доктаал-хоойлу база үнмээн. Мен «Тыва эки турачыларның салгалдары» хөй-ниити организацияның мурнундан 2013 чылдың сентябрьда Кызыл хоорайның чагырга черинге тыва эки турачыларга тураскаал тургузар дугайында айтырыгны көдүргөн мен.

Хүндүлүг тыва чонум, эки турачыларның салгалдары! Тыва эки турачылар бодунуң төккен ханы-биле, амы-тынын артынга каапкаш, бистиң бо магалыг үеде тайбың дээрниц адаанга аас-кежиктиг чурттазын дээш, фронтуга тулчуп чораан болгай. Мадырларга аңгы-аңгы мемориал-тураскаалдарны тургузар дугайында мээң саналымны деткип, үзел-бодалыңарны «Шын» солунче бижип, Тываның Чазанче, Кызылдың мэрияже кириерини сеткилимниң ханызындан дилеп тур мен!

Алексей СУНДУЙ,
«Тыва эки турачыларның салгалдары» хөй-ниити организацияның даргазы.

Эки турачыларны үдеп турары.

тураскааткан республика ергелиг спорт (аът чарыжы, күрөш), культура хемчеглерин органиастаан.

1943 чылдың сентябрьда дайынче үделгениң бенинде, Тыва Арат Республиканың Чазак бажынының мурнунга эки турачыларны дээр дээш, республиканың ака хөй арат-чону чыгылып елген. Оларның аразына ол хүн школага барып өренир ужурулуг өөреникчилер база дайынчыларны дежиб келген. Школачы амыяң Куулар уруу Клара парның аразынга тургаш, и-өөрү-биле лозунгуларны дуп алгаш, шериг-патриот-ырларны ырлап, турганын ктып олурар.

Эки турачыларны Көк-йде Араттың Революстуг Шерииниң турлаандан өктүг машиналарга үделге элүнче эккелген. Ам дээрденде олар АРШ-тың шериг-ри. Чогуур үезинде үделгетингизи эгелей берген. РН-ның Төп Комитетиниң чингине секретары эш Тока алгаш, тыва эки турачы-га немец-фашистиг эже-чилерге удур тулчушкун-га чедишкннерни күзеп, ыр-менди чанып кээрин эээн. Эки турачыларның индан оларның командири Кил-оол Түлүш шериг даң-аан Тыва Чазакка, чонун-берген. Ооң соонда коман-еуугаар аъттыг эки турачы

Тываның эки-тура эскадронунун немец-фашистиг эжелекчи-терге үдүр демиселге өлгөн дайынчыларының, сержантыларының болгаш офицерлериниң тураскаалын мөңгедидер дугайында ТАР Биче Хурал Президиумунун ЧАРЛЫЫ

ТАР Биче Хурал Президиумунун даргазы Х. АНЧЫМАА, ТАР Биче Хурал Президиумунун секретариның оруу Б. ХӨВЕНМЕЙ, Кызыл, 1944 чылдың июньның 23-те.

Төөгүлүг чарлыктың хоолгазы.

Кима Биче-ооловна МАРТ-ООЛ

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң башкарыкчы специализи Кима Биче-ооловна Март-оол 2014 чылдың февраль 18-те 78 харлыында элекке мөчээ. Ол — Тыва Республиканың Улустуң башкызы, тыва дылдың шинчилел эртемниң специализи, методист, педагогиктиг эртемнерниң кандидады, доцент.

1936 чылдың август 11-де Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал суурга төрүттүнгөн.

1956 чылда Кызылдың күрүнениң педагогика институтун дооскан. Институтту дооскан соонда 1956 чылдан 1964 чылга чедир Теве-Хая ортумак школазынга төрөөн дыл болгаш литература башкылап ажилдаан.

1965 чылда Ленинград хоорайның А.И.Герцен аттыг педагогика институтунуң аспирантуразында киргеш, «Тыва школаның 5 класска ат орнун башкылаарының методиказы» деп темага кандидат диссертацияны чедишкнниң камгалаан.

1970 чылдан 2002 чылга чедир Кызылдың педагогика институтунуң (Тываның күрүне университети) тыва дыл болгаш литература кафедрасынга башкылап ажилдаан. Ол үениң иштинде өөредилге-методиктиг ажилды чедишкнниң кылып чораан. Ол чылдарда парла-тынган ооң ажилдары анаа бадыткал. К. Б. Март-оол 60 ажыг эртем болгаш өөредилге-методиктиг ажилдарның автору, ол ышкаш тыва школаларга өөредилге номнарының автору болгаш тургузукчузу. Оларның аразында «5-8 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы» деп монография, «Тыва дылдың методиказы», «Педагогика терминнериниң орус-тыва словары», «1-2 курстарга тыва дылдың практиктиг кичээлдериниң программазы», «4 класстың өөредилге номунга методиктиг сүмелер», «1-ги класстың өөредилге номунга методиктиг сүмелер», «Тыва дылдың методиктиг программазы», «Кирериниң экзаменнеринге программа» дээш оон-даа өске.

1973 чылдан 1983 чылга чедир — Кызылдың күрүнениң педагогика институтунуң филология факультетиниң деканы.

2002 чылдан бо үеге чедир ТГШИ-ниң дыл секторунуң башкарыкчы специализи бооп ажилдап турган.

Кима Биче-ооловна эртем, өөредилге-методиктиг ажилга, хөй-ниити амыдыралыга, ол ышкаш республиканың школаларынга башкыларны белеткээринге болгаш кижизидеринге баштыңчы рольду ойнап чораан. Тываның чүгле эртем ажилдакчыларының аразынга эвес, улуг хөй-ниитилелге хүндүткелдиг ат-алдарлыг.

Хөй чылдарда үре-түннелдиг эртем, хөй-ниити болгаш башкы ажылы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы», «Тыва Республиканың улустуң башкызы» деп хүндүлүг аттар-биле, «Күш-ажылдың хоочуну», «РСФСР-ниң улус өөредилгезиниң тергини» медальдар-биле шаңнаткан.

Сөөлгү чылдарда тыва дылдың лексикографиязын шударгу болгаш чедишкнниң шинчилеп келген. «Тыва-орус словары» немелде үндүрүлгезин тургузарына киржиб турган. Профессор Ш.Ч.Саттың доозуп четтикпээни лингвистиктиг терминнерниң словарын Кима Биче-ооловна тургузуп дооскан. «Лингвистиктиг терминнерниң орус-тыва кыска словары» 2013 чылда чырыкче үнген.

Тыва дылдың эртем шинчилелиниң теоретиктиг айтырыгларындан аңгыда Кима Биче-ооловна ажил-херектерге ажыктыг ажилдарны кылып турган. Элээн хөй чылдар дургузунда тыва дылдың орфограф-тыг словары-биле дыка шыңгыы ажилдаан. Словарының чаа үндүрүлгезинге тыва аттарны шын бижирииниң капсырылганын немээ.

Улустуң башкызы, эртемден, арыг болгаш ажык сеткилдиг кижиге Кима Биче-ооловна Март-оол дугайында чырык тураскаал ооң эштериниң болгаш өөреникчилериниң чүректеринге кажан кезээде артып каар.

Ш.В. Кара-оол, Ш.С. Иргит, С.И.Огнев, А.Б. Свинцов, Ю.А.Килижеков, А.П.Дамба-Хуурак, А.М.Монгал, А.А.Шойгу, С.Х. Монгуш, О.С. Достай, Е.В. Каратаева, Ш.Ч. Монгуш, С.Т.Кызыл-оол, О.Н.Косоротов, Р.В.Кажин-оол, В.О.Донгак, К.А. Бичелдей, Ю.О. Ооржак, О.Д.Натсак, У.С. Ондар, Т.Д. Монгуш, А.Ф. Лобанов, К.Т. Даваа, О.В.Кольчикова, Х.Д.Монгуш.

Тыва эртем, тыва улус өөредилгези, тыва ниитилел дыка улуг чидириге таварышкан. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң коллективи педагогика эртемнериниң кандидады, доцент, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, РСФСР-ниң улус чырыдышыкынының тергини, Тыва Республиканың Улустуң башкызы

Кима Биче-ооловна МАРТ-ООЛДУҢ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Хөй чылдарның дургузунда эртемге, башкылаашкынга, хөй-ниитиниң ажылына кириген улуг ачы-хавыязы дээш, Кима Биче-ооловнаны хөй санныг Хүндүткел бижиктер-биле, «Күш-ажылдаң хоочуну» деп медаль-биле шаңнаан, «XX векте Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунче кирип бижээ.

Ооң шупту өөреникчилери, кады ажилдап чораан эш-өөрү, ооң бижээн ажилдарына өөренип чораан студентилер — Кима Биче-ооловнаның хенертен мөчээнин улуг чидириг деп хүлээп алган. Ол чараш, үре-түннелдиг, онзагай амыдыралды чурттап эрткен. Башкыны таныыр, билер чораан кижилерниң сагыш-сеткилинге ол чырык сактышыкын бооп артар.

Кима Биче-ооловнаның чоок кижилериниң, төрелдериниң, эш-өөрүнүн, өөреникчилериниң ханы кажыдалын үлежип тур бис.

БАШТЫҢЧЫВЫС ХҮНДҮЛЭЭЛИ

«Риск» солунда бижип турар чүүлдерни номчааш, кайгап ханмас-тыр мен.

Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич чоннуң амыдыралы экижизин дээш, Тыва чуртувус сайзыразын дээш, кызып ажылдап чоруур баштыңчывыс-тыр. Ооң дугайында үен-даян чүве чугаалап, куду көрүп, хей-аьдын куду баспайн, харын сүлдези бедик чорзун деп йөрээр ужурлуг бис. Күрүнениң, чурттуң ыдыктары: баштыңчызы, тугу, сүлде демдээ, ыдык ырызы. Оларның бирээзинче семээри дээр-ле — дыка улуг нүгүл, бачыт-тыр.

Чоннуң, чурттуң баштыңчызын бурганчыдып, ыдыктап, хүндүлээри уjur-уткалыг. Баштыңчы кижиде чоннуң хей-аьды, энергиязы, бүзүрели, күзел-чүткүлү, чоннуң мөөң күжү сиңген болур. Чуртувус сайзыразын дээр болзувусса, ол кижини деткиир, кыдыындан кыжырып орбайн, бажында эки бодалдарың бар болза, чугаалап, арга-сүмени кадып, демниң, чаңгыс угланышкыны, мөөң күш бооп ажылдаар ужурлуг бис. Бир эвес бажында чүү-даа чок, хос, куруг болзунза, ыттавайн олурганың дээр. Баштыңчыны кочулап, бактаар болзувусса, боттарывыска хора чедирип турарывыс ол. Езулуг ак сеткилдиг шүгүм-

чүлел кижилерни куду көрүп, кыжыраан хөөннер чок, экини күззэн, арыг болгаш шын болур ужурлуг.

Конвиз «Риск» солунга бодунуң кара делегейин бижип турар кижини, боду кандыг болдур, улусту бодунга дөмөйлээр. Ооң улус кочулаар хире бодунуң кылыпкан бичии-даа чырык чүвези чок. Шынап-ла, Тываның сайзыралы дээш аарып чоруур, шупту чүвени канчаар кылырын билир кижини болза, кадыпкан арга-сүмези кайыл? Чүктүг тең ээрген хава ыт дег, хоозун шартылаанының ажыы бар бе. Ооң-биле ажылдап алганы багай үүлээниң кармазының боттанышкыны бо назынында безин көстүп келген. Бурганның сагындырыын, ол ам-даа согур чүве дег, ожаап билбейн турар. «Риск» солунуң бижип турар чүүлдери Чазак Баштыңыга чоннуң бүзүрелин божаннадып, улустарның эвин буза шаап, дыка улуг хораны чедирип турар. Бир кижини Конвизти чоннуң дайзыны дээр чүве.

Оода тыва херээжен кижиниң мындыг кижиде чыпшынып калганы чаржынчыг-дыр. Бужар хоралыг тыва херээжен мен деп мактанып, көөргеттинип, улустар бак сөглөп турарыңар чараш эвес-тир. Сөөлүнде барып силерниң боттарыңарга хоралыг боор, боданыңар. Оолдар,

уруглар көргөш, бодунуң ажы-төлүңгө дөмөйлөп, улуг, биче кижилер көргөш, бодунуң акы-дуңмазыңга деңнеп, бодунга чоок кылдыр көрүп чоруур, эңерел сеткилдиг, аксы-сөзү чымчак, кыстыг болгаш кыя сөглөп, оолдуг болгаш оя сөглөп чоруур ужурлуг ава кижини улус бак сөглөп, дорамчылаан, кижизиг эвес сөс-домактыг чүүлдерни солунга канчап бижиир. Будда бурганның өөрединде «улуска дуза кадып шыдавас болзунза, оода хора чедирбе, кижилер дугайында багай чүве чугаалап, хоп-меге таратпа» дээр. А христиан шажында «Не суди, да судимый будешь» дээр болгай. Тыва чон шаг-төөгүден кажан-даа мындыг чүве кылып чорбаан. Мооң-биле багай үүлө ажылдап ап турар мен деп чүве бажыңарга четпейн турар-дыр. Бактап турар улунуңарны силерге хорадаан килең-кылының багай энергиязы силерниң боттарыңарга, ажы-төлүңгө кээр, багай чүүлдерни чедирип болур. Бистиң ада-иевис «мал-маган, дириг амытан дорамчылап, хилинчек-тевес чоор, кижиге хилинчээ чедер бээр» деп чагып чораан. Багай сөстүң кижиниң сагыш-сеткилинге чедирген хилинчээ оон дора. Чүвениң алыс шынын бижип тур мен дээр чүвөңер, кижилерниң, болушкуннарның

багай талазынче шын эвес көрүжүңер, чечээр-деп, бодуңарны көөргөттинген сеткилер-дир. Силерниң бижип турар хоозун чүүлдериниң улус номчуур дээр, четтикпейн манап турар деп бодаар силер, херек кырында оларны кым-даа шынга албас, анаа хөк бодап номчуп турар. Шын деп номчуур ийи-чаңгыс кижилер харын бар-ла боор.

«Риск» солунда «Перекресток мнений» деп рубрикада интернеттен бижээр чүүлдерни номчуурга, безин чексинчиг. Ында чамдык тывалар Конвизти бурганчыдып, чүгле тейлээр чыгыы: «Семеныч, ам ынчавыт, мынчавыт» — дээр, база чаржынчыг чүве-дир ийин. Кажан караавыс ажиттыңарыл?

Тываның сайзыралы дээр ажылдап чоруур Чазак Баштыңыга удур чорук дээр-ле, Тываның сайзыралына моондак каткан чорук-тур. Ындыг улусту, шынап-ла, чоннуң дайзыннары деп болур. Олар, Чазак Даргазына кым-даа кээр, дөмөй-ле бактаар. Тываның баштайгы президентизи Ш.Ооржакты бактап-бактап, ам Чазак Даргазы Ш.Кара-оолду бактап турлар ышкажыл. Ам Россияның Маадыры, Тываның алдарлыг оглу С.Шойгу халдап эгелзээр.

Боттары безин билбейн,

кара күштерниң талазын кере бээр кижилер бар. Де-легейде сайзырал, депшилге же чүткээр, сагыш-сеткилдиг арыг-чаражы, байлаа сиңгичырык күштерни, бузуп-үрээр хора чедиреринге сундулуг сагыш-сеткилдиг багай талазын сиңирген кара күштер бар. Өртемчейде чаа үе, эпоха, чаа энергия солчулгаз чоруп турар. Ынчангаш бойду халаптарының көвүдөп турар чылдагааны ол. Чаа эпохада кара күштерниң талаалакчылары аарып-аржып, чок болуп, чек-кырындан чиде бээр, чүгле чырык таланың кижилери артып каар. Ынчангаш кижиниң бодун шүгдүнүп, кайы таланың кижизини мен деп тодаратынып, багай чүве кылбайн, сагыш-сеткилин арыглап, ада-өгбелеривистин кижизиг чаңчылдарын сагып, арыг-чаагай чурттаар болза эки. Бо болза Шамбаланың бурган-башкыларының өөредии болур. Бо дугайында «Тувинская правда» солунга астролог Тевек, 2014 чылдың прогнозун кылып тургаш, база бижээр.

Ынчангаш аксым бар дээр, бардамнаас, шупту чүве чурумнуг, хоойлулуг. Кылып турар чүүлдеривистин түңнелин ыявыла харыылаар апаар бис.

Шыдыраа ОНДАР.

Кызыл хоорай.

100 АЖЫДЫШКЫН БОЛГАШ 100 ТЫВЫШ

Валерия КОНГАР.

Тываның школачылары Тыва биле Россияның демнежилгезиниң база Кызылдың тургустунганының 100 чылдарына тураскааткан «100 ажыдышкын болгаш 100 тывыш» деп телевилелдин республика чергелиг школачы чадазынче идеп-кейли-биле киржип эгелзээр. Школачыларның телевилелиниң кол сорулгазы — салым-чаянныг уругларны илередири болгаш оларны деткири, өзүп олар салгалдың хөй талаалыг бот-боттанышкынын бадыткаары, бодунуң кожунунун, хоорайының, суурунун төөгүзүңгө сонуургалын улам күштелдирип, хандыкшыдары болур.

«100 ажыдышкын болгаш 100 тывыш» телевилелди ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы эрттирип турар. Информас-методиктиг ажылдарны уругларның немелде өөредилге, Республиканың кижизидилге сайзырадылганының төптери болгаш «Салгал» уругларның хөй-ниити организациязы боттандырып турар. Телевилел үш чадага эртер: бир дугаары — муниципалдыг тургузуларның школаларына, ийи дугаары — кожун чергелиг база үш дугаары — республика чергелиг. Телевилелге киржири-биле

төөгү чурт-шинчилел ажылдарын, литературлуг эсселерни, очерктерни, чуруктарны, фото-чуруктарны дээр оон-даа өске солун ажылдарны хүлээр ап турар.

Шинчилел ажылдарының объектизи кылдыр эң-не солун болгаш көскү, а ол ышкаш ТАР-ның Россияның составынче киргениниң төөгүзүнден чедир шинчилеттинмээр, уттундурган арыннары-даа бооп болур. Ажылдарны дараазында угланышкыннар-биле хүлээр алыр: «Бис — Тываның чурттакчылары бис», «Мен — чогаадыкчы мен», «Хүндүлүг мээр чаңгыс чер-чурттугларым», «Тыва бо хүн» деп эң-не эки фото-чурук дээр, ниитизи-биле 12 аңгы адыр аайы-биле. Башкылар болгаш бичини шинчилекчилерниң чугаалап турары-биле алырга, телевилел дыка солун, ажыктыг болгаш сонуганчыг.

Амгы үеде телевилелдин бирги чадазы школаларда болуп эртип турар болгаш ти-лекчилерин тодарадып турар. Өөредилге яамызының төлээлери-биле Таңды кожунуң Сосновка ортумак школының «100 ажыдышкын болгаш 100 тывыш» деп телевилелиниң боттанып турарын сонугал четтивис. Аңаа тус школаның авторлары боттарының шилиттинген ажылдарын камгалаан. Кандыг ажылды чок дээр. Кылган-туткан, чураан-бижээр дээр-ле баар.

Школага тиилеп үнгени-

Хорагай Дондайның ажылын таныштырып турары.

ниң шилиттинген ажылдарының камгалаалын дыңнап ора, шынап-ла, солун телевилел-дир деп бодап ордум. Аныяк-өскени чогаадыкчы ажылче сонугалын улам күштелдирери езулуг-ла 100 ажыдышкын болгаш 100 тывыш бо-ла-дыр деп кижини бүзүрей бээр. Авторлар кылган шинчилел ажылдарынче ханы кирип, утка талазы-биле шыырак ажылдааннар. Олар удуртукчу башкыларының киржилгези-биле чогуур ме-дээлери чыып, хөй ажылды чоруткан. Солун ажылдарга Хорагай Дондайның «Маадырие», студент Чейнеш Хертектиң видео-телевилелдерин, Комбу Күштүг-оолдун база Тензина Кара-Салдың фото-чуруктарын чараш болгаш солун деп үнелеп көрдүм. Черле ниитизи-биле уругларның ажылдарында

кызымаа, сонугалы, төрээр чуртунга ынаа болгаш патриотчу аажы-чаңга кижизиттингени тода илереп турар-дыр.

Суурунун хүндүлүг чурттакчызы, маадыр-ие О.Н. Оюннуң дугайында кылган ажылынга хамаарыштыр ооң автору Хорагай дараазында чүүлду чугаалады: «Ольга Ноокаевна дээр бистиң төлөптиг чаңгыс чер-чурттуувус-тур. Ол дыка солун кижини. Башкым-биле кады ооң дугайында мындыг солун ажылды кылыр-дыр деп бодал биске тывылган. Маадырым-биле чаңгыс эвес удаа ужуражып, чугаалажып, ооң бажыңа, аалыңа-даа баар турдум. Чүге дизе маадырының дугайында хөйну билер болза эки. Ажылымның түңнелинде бистиң аравыста Ольга Ноокаевна ышкаш төлөптиг авалар хөй. Оларның

чамдыктары ажы-төлүн чуртунуң төлөптиг хамаатылары кылдыр өстүрүп кижизиткен маадыр иелер-даа апаргылаан». Хорагайның башкызы Светлана Сыргашева өөреникчизиниң дугайында чылыг сөстөрүн чугаалааш, база бир өөреникчизин Чейнеш Хертектиң дугайында чугаалай берди. Үстүнде айты-каным видео-телевилелдин автору. Амгы үеде ол Саратов хоорайда өөренип турар. Меңээ солун болган чүүл — ол мээр өөреникчим болду. Школаны алдын медальдыг дооскан деп дыңнааш, сагыш-сеткилим өөрүп, чоргааргал ишти-хөңнүмге долуп турду. Чейнеш, шынап-ла, бирги класстан тура-ла эки өөренир кижини. «Эге класска башкызы-дыр мен» дээримге, Светлана Алексеевна мээр холумну-даа тутту.

Төрээр суурунун каас-чараш черлерин фото-чуруктарда көргүскен 4-кү классчы Комбу Күштүг-оолдун ажылын магад-дым. Чуртунуң онза бойдузунга ынаан, хем-суунуң арыын, чек-чимизиниң чаражын чуруктарда тода илереткен.

Чуртунуң культура, төөгү, эртем болгаш технологтуг сайзыралында шажынчы чаңчылдарына аныяк өскениң доктаамал сонугалын улам күштелдирери-биле ТР-ниң Өөредилге яамызының эгелзээр «100 ажыдышкын болгаш 100 тывыш» деп телевилелин эки эгелзешкин деп санаар апаар.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Хомду дайыны

МААДЫРЛАРНЫ УТПААЛЫҢАР

Хомду (Кобдо) дайыны... Ооң төөгүзүн билир бис бе? Маадырлары кымнарыл? Оларны билир бис бе, утпаан бис бе, кымнарыл ол? Бо айтырлар бисти дүвүредип, сонугадып чоруур. Хомду дайыны — ол база улуг төөгү. А төөгү дээрге улуг эртем. Чон чокта төөгүнүн изи турбас. Ол шын фактылар, сан-түң-биле бадыткатынып турар. Хомду дайынынга каш тавалар, канчаар киржип турганнарыл, чежези дириг эл келгенил? Оозу тода билдирмес.

Ынчангаш улуг өгбелеривистин, хоочуннарын чугаазын дыңнап, сактыышкыннарын демдегеп бижип, шинчилеп чоруур болзувусса, бистиң төөгүсүс бадалбас ис бооп арттар ужурулуг. Ооң төөгүзүнүн бир арны ажиттынып кээр чадавас. Ону угап билири чугула.

Тыва чоннун эрткен оруун, оң утундурган маадырларының дугайын демдегеп, чонга тарадыры чугула. Ылаңгыя аныяк-ескенге ону билип алыры ырык эвес.

Бистиң өгбелеривис Түлүш дайынович Дамдын-оол, Роман Серенмаевич Хунай-оолдун сактыышкыннарын алырга, Чаа-ал уунун Бай-Булуңга чызаан келгеш төлээлери келгеш Хомду дайынынга киржириле аныяк эрлер херек» деп едээни дыңнаткан. «Часпасар аңчы оолдар, боо-моңгу дуп билер Серенмаа Түлүштү, андан Түлүштү, Балчий Түлүш-чорудар» — дээн. Ынчаар аан чериниң шииткели-биш Түлүш Хомду дайынынде таныпканнар.

Серенмаа Лопсан-оглу Түлүш — ачамның ачазы. Хомду дайынында эл келгеш, тараарып, мал-маганын өстүрүп турган. Часпас адар аңчы иңнээринге ынак. Топтук, бүштүг, шыырак амыдыралдыг жи сөөлүндө «Бай-Булуң» хозка киргеш, мал-маганын аа берипкен. Ачам Роман Серенмаевич Хунай-оол мынар сактып чугаалаар: «Хомду дайынынга ачам кончуг аныяк-киржип чораан. Оозун мактып чугаалавас. Черле боду-биле онзагай кижиле. Ада-тутуң Улуг дайынының инде фронтуга эң шыырак аңчы, мээң эң ынак бугамны берипкен. «Түлүш» аңчы адын сыкпайн чору, чарт аңчы бол, эки өөрөн, оглум» — дээш, мени дөрт чылдыг эгеңа школазынче акым Конгар-оолду орнунга чорудупкан. Хомду дайынында кырган-ача-ның огу-дур мен, уругла-рым.

Бай-Булуң Түлүштериниң утундурган бир маадыры Серен-маа Түлүштүн ажы-төлү, уйну-кы Чайлаг-Алаак, Даг-Аразы, Туруг, Чаа-Хөл — бо девис-терлерде улуг өгбелериниң аш-кыштаан ээлеп, оларның

арттырып каан төөгүлүг изин истеп, амыдыралче бурунгаар көрүштүг мандып-өзүп, чурттап чоруурлар.

Серенмаа Түлүштүн хеймер оглу Хун-Ай-оол — Чаа-Хөл сумуунун чаа ажиттынган эге чаа школазының эң баштай-гы чаңгыс өөреникчизи. Даг-Аразы, Чайлаг-Алаак школаларының баштайгы башкыларының бирээзи. Уйнуу Владимир Хунай-оол — «Күш-ажылдың алдары» орденниң эдилекчизи, уйнуу Мария Хунай-оол — Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының өөредилгезиниң тергини, алдарлыг башкы, Президент шаңналының эдилекчизи. Серенмаа Түлүштүн салгалдары хей, салгал ыяжын тургускан, сес салгалдың ажы-төлүн тыпкан.

А Сандан Түлүш — шыырак мага-боттук, Бай-Булуңун хей мал-маганын арааттарының бирээзи. Хомду дайынынга киришкеш келгеш, амыдыралын уламчылап, хей ажы-төлүн азырап чораан. Улуг оглу Комбу беш ажы-төлдүг — Валера, Галя, Виктор, Саша. Сандан. Орус кенни-биле шоолуг чугаалашпас, чүгле оглу Санданга ужурашкеш, хап-савазын берипкеш, адын мунупкаш, халдып чоруй баар турган. «Кырган-ачавыс нарын кижиле турган» — деп уй-нуктары сактып чугаалажыр. Туран-Кара, Дарый, Сайлыккай, Аралчор, Седигур — Сандан Түлүштүн ажы-төлдери.

Бо үеде ооң ызыгуурундан хеймер оглунун уруу Наталья Седигуревна Кызылда эмчи шугумунда ажылдап чоруур, Чаа-Хөлдүн чоргааралы. Оглу Михаил харылзаа шугумунун тергиниң ажылдакчыларының бирээзи, ам хүндүлүг дышта-нылгада, Ак-Туруг суурда чурттап орат. Хомду дайынының киржикчизи Түлүш Санданның уруунун уруу Баянаның улуг өгбелериниң төөгүзүн сактып, ону сонугап чоруур маңаа демдеглекседивис.

Үшкү маадыр — Балчий Түлүш. Ооң уруу Уйну Түлүш-овна Балчий «Кызыл тараачын» совхозка саанчылап чораан. Амгы үеде 80 харлыг хүндүлүг кырган-ава Туранда чурттап орат. Ол. А Александра Түлүш-овна Балчий база-ла ол совхозка саанчылап чораан, амгы үеде Тожуда.

Хомду дайынынга киржип чораан Бай-Булуңун маадырлары — Серенмаа, Сандан, Балчий Түлүштериниң адын адап, мөңгедидери бистиң хүлээлгевис. Олар Тывага бот-дугуннаан күрүнени тургузарына улуг үлүг-хуузу киригеннер. Хомду дайынының киржикчилериниң ат-сывы ам-даа билдинип, төөгүнүн ажиттынмаан арыннары ажиттынар боор деп идегеп арттывыс. Бижинер, дыңнадынар, хүндүлүг чонувус.

Михаил ДАМДЫН-ООЛ.
Мария ХОМУШКУ.

Чаа-Хөл кожун.

Эр хиндиктиг чон төлөптиг болзун

Эр кижиле —

быжыг туруштук,

Эки сөс — өөредилгиле.

Республикада «Эр кижиле» ат-алдарының кодекзиниң хүлээп алганын билер бис. Ажы-төлүнүн кижизидилгези, өг-бүлөзи дээш адаларның харысалгазын улгаттырар, хей-адын бедидип, ниитилеге туружун быжыглаар сорулгалыг улуг ажыл эгелээни — шуптувустун бурунгаар базымывыс-тыр. Келир үениң эр хиндиктиг чону төлөптиг болзун деп бодаар болзувусса, ада-өгбелеривистиң езу-чаңчылдарына даянып, кижизидилге ажылын демниг чорудуп ажылдаар ужурулук бис. Маңаа бир кол черни школа ээлээр.

Сөөлү үеде чүгле школада эвес, а уруглар садтарында база эр башкыларының ажылдап турары өөрүнчүг. Бистиң Хемчик ортумак школазында ол талазы-биле ажыл эки чоруп турар дизимзе, хөөредиг болбас. Школа директору Айлаңмаа Арбычыгаевна башкыларга ажылдаарына таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле бүгү күжүн үндүрүп турар. Ба-жың-балгат-биле хандырылга, эмчи дузазы, чырык-чылыг айтыры чогумчалыг шиитпирлеттинген. Школавыста оол өөреникчилерниң саны хей. Олар эр башкылардан үлегер ап, спортка, сагылга-чурумга,

шыдамык чорукка өөренип турар. Эр башкының даштыкы хевири, шериг кылажы, шыңгы негелдези өөреникчиге улуг өттүнүг болур. Шериг-патриотчу кижизидилгеге эр башкыларның ужурулугу-биле солун, ажыктыг кижизидилге ажылы көскү черде. Ада-иениң, өөреникчилериниң хүндүткелин чаалап алган башкыларның хейү база өөрүнчүг.

Школавыста чылдың-на чаңчылчаан февраль 23-түн хүнүнге тураскааткан «Ада-чурт камгалакчызының чаңгыс хүнү» деп акцияга арыг агаарга, чараш бойдуска янзы-бүрү шеригжиткен оюннары, маргылдааларны, викторина, анкеталарны эр башкыларның удуртулгазы-биле доозукчу класс өөреникчилериниң эр-тирп турары онзагай. Ооң иштинде «Солдаттың кашазы» деп кезээнге чөмгө хереглээри-биле бир шериг кижиге онаашкан нормага чеже грамм крупа, үс, дус, суг болгаш өске-даа холуксааларның шупту деңгизин санааш, улуг пашка кашаны хайындыргаш, ында кайы хире ажыктыг витаминер барын көскү чижекке тайылбырлавышаан, школының оолдарын хүндүлөп чөмгөрип турары солун.

Эскерип чоруурга, эр башкыларның кичээлдеринге өөреникчилер теманы кичээ-

гейлиг дыңнап, чүгле башкызынче сагыжын салыпкан олурар боор чорду. А херэз-жен башкыларын олар ийиги авазы кылдыр санаар болгаш дыка хүндүлээрлер. Амыдыралдан алырга, адаларның уругларын кижизидеринче чайы чок, бажында чүгле авазы, уруглар садында херээжен башкылар, кежээки хостуг үезинде угбалары, кырган-авалары, даай-авалары кол черни ээлеп турар болганда, олар уруглар кижизидилгезинге, ажаап-хайгаарарына улуг үлүүн кирип турар. Херээжен чон төрүмелинден уян, чымчак. Чамдык адаларның ажы-төлүнге тоомча чогу оолдарны төлөптиг мөзү-бүдүшке хевирлээринге салдарлыг болбастың аргазы чок. Эр кижиниң кижизидилгеге идепкейлиг киржилгези, шыңгы негелдези, чидиг, тода сөзү, ажыл-ишчизи, шевер-кежээзи — ниитилелдин көрүнчүг. Келир үеде башкы мергежиллинге оол студентилерни белеткеп өөредирин үе негеп келген. Школага эр башкылар кижизидилгениң өзек таван тургузуп турар болза, оолдарның чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруу эвээжээри чугаажок.

Тараа ОССУР,
башкы.

Бай-Тайга кожун,
Хемчик суур.

Адалар «ажык чугаада»

Чадаананың 2 дугаар ортумак школазының Адалар чөвүлелиниң планы езу-гаар школага чүгле адаларга хурал болуп эрткен. Ону школаның эр хиндиктиг башкылары «ажык чугаа» хевиринге эрттирген. Аңаа школаның адаларының 70 хуузу киришкен.

Сөөлү үеде класска, школага хуралдар болурга, чүгле авалар хей кезинде келир турган. Адалар киржир-даа болза, эвээш санныг болгаш, санал-онал чугаалаар, боттарының арга-сүмезин бээр талазы-биле идепкей чок.

Школаның директору Т.С.Жуков эрте-бурунгу үеде бээр эр кижиниң амыдыралга туружу, эчис-соруу кандыг чораанын тайылбырлаан. Ооң кичээнге Тываның девискээринде тыгылган көжээлдерде бижиттинген Кюль-Тегин маадырның эрткен оруктарын, «Эр адым Кюль-Тегин» дээн

домактың утка-шынарын ханызы-биле тайылбырлап, ол үеде езулук эрес-дидим маадыр, чурту дээш демисежип чораан эр кижилер «Эр» деп хүндүлүг атка төлөптиг чораанын демдеглээн.

Кожуунун Адалар чөвүлелиниң даргазы, бистиң школаның башкызы Ч.Д. Ооржак «Эр кижиниң дүрүмү» биле республика чергелиг болуп турар чыыштарның утка-шынарына хамаарыштыр чугаалаан. Өг-бүлөгө, ылаңгыя оолдарлыг адалар харысалгазын күштелдирери чугула. «Эр кижиниң дүрүмүн» хажытпайн сагыыр болзувусса, ынчан ниитилеге, өг-бүлөвиске, ажы-төлүсүске хүндүткелиг болур бис деп чагыг-сүмени берген. Оон аңгыда хүн бүрүде эр кижини дүвүредип чоруур айтырыглары база чугаалажып, сайгарылганы кылган.

База ол ышкаш ада ки-

жиниң ажы-төлүнүн кижизидилгезинче угланган айтырыгларга элээн доктааган. Школаның 8-11 класстарының өөреникчилериниң аразында чоруткан айтырыг-харыыларның (анкетаның) түңнелдери-биле таныштырган. Оон билдингени болза, уруглар өг-бүлөзінде авазын кол черде кылдыр санап турар; ажы-төлүнүн онаалга-кичээлинче кичээнге салып турар-даа болза, адалар тоомча чок болуп турар деп харыылаан өөреникчилер хей, а хостуг үезинде ачазы-биле чугаалажып, кинону көрүп-даа турза, олар өг-бүлөзинге шоолуг кичээнге салбас дээн харыылар база бар.

Ном номчуваска-ла, кижиниң иштиги сагыш-сеткили хоозургай, амыдыралдың ак-каразын ылгап, деңгээри берге болур. Ынчалзажок бо сайзыраңгай үеде уруглар күзээр болза, кандыг-даа херек чүүлдерни, медээлерни солун-сеткүүл, ном-дептерден аңгыда, интернеттен тып көрүп, шынгадып ап болуру өөрүнчүг. Келген адаларны ажы-төлүнүн кижизидилгезинче улуг кичээнге салырын, ылаңгыя аныяк ачаларны школа-биле быжыг харылзаалыг болурун хуралдың киржикчилери сүмелзэн.

Айлаң КУУЛАР,
тыва дыл, чогаал башкызы.

Чадаана хоорай.

«ЭКИ ДАЗЫЛ ДӨСТЕН БЫЖЫГ ЫЯШ ӨЗЕР»

Невролог эмчи Т. Б. Ширипейниң дугайында

Анисья ТЮЛЮШ.

Ак халаттыг эмчиге ужурашканым соонда, ооң шилгедек дурт-сыны, аныаксыг, чиик, сергек омур-хевир, оожум-топтуг чугаазы караамда чуруттунуп артып кагды. Эмчинин адын Тамара Бмыжаповна Ширипей дээр. Республиканың кол невролог эмчизи, бо чылдың февраль айның ортан үезинде 60 харлаан. Ооң алыс чурту — Барыын-Хемчик. Ачазы чолаачы, авазы татар омактыг башкы. Ол бичиизинден тура топтук аажы-чаңныг, эки өөредилгелиг үлегерлиг өөреникчи чораан.

Школары дооскаш, бедик Саян дагларын аяп, Томск хоорайга 1970-1976 чылдарда эмчи мергежилниң дээди эртемни чедип алган. Институтту дооскан соонда, аныак эмчи республиканың неврология салбырынга күш-ажылының баштайгы базымнарын эгелзэн. Ажылдап эгелзэш, интернатураны чыл дургузунда эрткеш, улаштыр эмчи кижиниң харысалгалыг ижинче шымнып кирипкен. Эмчи мергежилдиглер аарыг улуска эвилең-ээлдек, оларның аарыын кончуг кичээнгелиг тып илередир, ачы-дузаны аарыг улуска чедирип болурун аңгы-аңгы аргаларын ажылгап тургаш, ак сеткилдиг эмнээр хамаарылгалыг болуп, уйгу-чыдын чок ажылдаар ужурулг.

Аныак эмчи билиин бедидери-биле Свердловскиге нерви аарыгларының талазы-биле ординатураны 1980-1982 чылдарда чедишкенин дооскан. Тамара Бмыжаповнаны мергежилниң билиглерин хан-дамырынче сиңир шиңгээдип алган дуржулгалыг эмчи деп болур. Ол 1995-2011 чылдарның дургузунда республиканың неврология салбырын билдиги удуртуп келген. Ооң ажылының ниити стажы 37 чыл. «2013 чылдың декабрь 1-де хан-дамыр талазы-биле регионалдыг төптү аңгы ажиткан, маңаа чүрээ аарыг, ханының базышкыны улуг, бажынче хан «чүгүрген» аарыг кижилерни эмнеп турар. Ооң мурнунда чүрек аарыгларын, хан базышкынының аарыгларын чаңгыс черге эмнеп турган болза, ам аңгылап кааны кончуг таарымчалыг» — деп невролог эмчи демдегледі.

Тамара Бмыжаповна хей чылдарда үре-түнелдиг ажылы дээш «Россия Федерациязының Кадык камгалалының тергини» хүндүлүг атты болгаш өске-даа шаңналдарны алган күш-ажылдың хоочуну. Чоннуң кадыкшылы дээш ажылынга бердинген, республиканың ырак-чоок булуңнарынга чедип, улуг бичи кижилерге эмчи дузазын

көргүзүп чораанын, шаңналмакталын чыскаап бижиир болза, бо бичи чүүлүн хемчээлинге сыңар хире эвес. «Аарыг кижиге эмчинин дүрген дузазын көргүзүр дээш, Тываның ырак-узак черлеринде чурттакчы чонга болгаш малчыннарга вертолет-биле чедип турган бис» — деп, ол сактып чугаалады. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада болза, арга-дуржулганын аныак эмчилерге дамчыдып, оларның дагдыныкчызы болуп, бедик көдүрлүүшкүнүг, тура-сорукуг ажылдап турар.

Валерий Николаевич Ширипей-биле өг-бүлө туткаш, амыдыралдың делгем оруун кады чурттап, ийи кызын ак сеткилдиг, ажылгыр-кежээ, быжыг туруштуг, бедик мөзү-бүдүштүг болгаш эртем-билиг кижилер кылдыр бүгү күжүн салып тургаш, кижизидип өстүрген. Уругларының улуу Альфия Валерьевна Кызыл хоорай судунуң судьязы, а оон бичези Айлана Валерьевна ада-иезинин изин басып, республиканың кеш аарыгларының эмчизи бооп ажылдап чоруур. Ол өг-бүлениң отчугажы болур 3 харлыг чаптанчыг оолдуг.

Валерий, Тамара Ширипейлер кайызы-даа республиканың шыырак эмчилери. Валерий Николаевич кадык камгалал талазы-биле ха-

Херээжен кижиниң чымыжын болгаш ажы-төлүгө ынакшылын чүү-даа солуп шыдавас болгай. А Тамара Бмыжаповна чай чок ажылдыг-даа болза, холу чемзиг, огородунда ногаа аймаан чылдың-на тарып, өстүрүп чоруур ажылгыр, кежээ ава. Чырык сеткилдиг, чоннуң сагыш-сеткили-биле тудуш харылзаалыг, амыдыралга туружу быжыг дазылдыг дыт ышкаш, буступ дүшпес хаядаш дег, боттарының ажыл-амыдыралын холдан салбайн, дыңзыг тудуп чоруур, чонунуң аразында хүндүткелдиглерге Ширипейлерниң өг-бүлөзи дорт хамааржыр. Шынап-ла, «үлегерлиг өг-бүледен, төлөптиг кижилер үнер, а эки дазылдан быжыг үнүш өзер» деп чугааның утказы ханы.

Эмчи-биле чугаалажып олургаш, «Ие чокта шүлүкчү-даа, маадыр-даа турбас...

Республиканың неврология салбырының эмчилери.

рысалгалыг ажылдакчы, «Россия Федерациязының алдарлыг эмчизи», «Тываның Улустуң эмчизи» база медицина эртемнеринин кандидаты. Ол амгы үеде республиканың нейрохирург эмчизи. Тываның мындыг төлөптиг, алдарлыг кижилеринин ажыл-чорудулганын, чуртталгага быжыг туружун болгаш үзел-бодалын шинчилээр болза, бүдүн ном-даа бижиттине бээр. Кызымаккай күш-ажылы болгаш чоннуң сеткил-сагыжында арыг, бедик мөзү-шынары-биле балалбас исти арттырып каан буянныг эмчилерге, эмнедир күзелдиг кижилер хөйү-биле кээп турарын эскердим. Оларның ачы-буянын республиканың бүгү чону көрүп чоруур дизе частырыг болбас.

деп Максим Горький чогаалчывыстың чугаазын сактып келдим. Тывада мындыг шыырак невролог эмчинин барына чоргаарланмас аргавыс чок. Ооң катап-таттынмас тура соруунуң үлегерин, кады ажылдап чоруур эш-өөрү чылыг сөстөр-биле бадыткады:

Херелмаа Дагбаевна Монгуш, республиканың неврология салбырының эргелекчизи: «Тамара Бмыжаповна республиканың 1 дугаар эмнегезинге дыка үр үеде ажылдап келген улуг невролог эмчи. Ажылынга негелделиг, эш-өөрүгө үлегерлиг, эртем-билиин үргүлчү бедидип чоруур. Аарыг улусту эмнээр талазы-биле кончуг кичээнгелиг, эвилең-ээлдек. Ол ийи чараш кыстарлыг, уйнуунуң ынак кырган-авазы, өөнүң

ээзиниң быжыг чөлөнгийи база бүзүрелдиг эжи. Республиканың аныак эмчилеринин башкызы болгаш дагдыныкчызы. Арга-сүмезин биске дамчыдып берип чоруур эмчовиске чоргаарланып, ам-даа бистин аравыска ажылдап чоруурун узун назылаарын сеткиливистен күзеп тур бис».

Людмила Ивановна Зудилова, республиканың урология салбырының эргелекчизи: «Тамара Бмыжаповна-биле дыка үр үеде 37 чыл кады ажылдап чор мен. «Аравыстан суг акпас» эжишкилер бис. Үргүлчү-ле аарыг кижилери дээш сагыш-човап чоруур. Ооң бедик мергежилди республиканың эмчилеринге үлегер-чижек. Ол кончуг ажылгыр кижиге, туристээринге ынак. Шөлээзиниң үезинде Индияга дыштангаш келген. Бистин тывызыксыг сүмелекчивис, дагдыныкчывыс».

Айлана Спирина, дээди категорияның невролог эмчизи, неврология эмчилеринин ниитилелиниң даргазы: «Бистер кады ажылдап келгеш-ле, бо эмчини өттүнүксээр, ооң арга-сүмези-биле ажылдап чоруур бис. Республиканың билдингир, шыырак эмчизи-дир, мындыг эмчилер ховар болур. Ооң өөреникчилери Тываның ырак-узак булуңнарында болгаш Россияның аңгы-аңгы хоорайларында ажылдап чоруурун чоргаарал-биле чугаалап болур».

Экиге эки улажыр, республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан келген аарыг улус эмчинин ачы-буянын, сагыш-човангырын демдегледі:

Александр Сарыглар: «Чеди-Хөл чурттуг мен. Бо эмнегеге дыка берге байдалга келдим. Хан базышкыны улгаткаш, чугаам билдинмес турган. Бо буянныг, арга-дуржулгалыг эмчи Тамара Бмыжаповнаның ачызында сегип үндүм. Ажылынга бедик мергежилдин, эвилең-ээлдээн эскердим. Мени эмнеп турар эмчи ышкаш шыырактар хей-ле болзунам».

Зинаида Лукина: «Кызылда чурттап турар 87 харлыг мен. 2008 чылдан эгелеп Тамара Бмыжаповнаның ачы-буяны-биле эки чор мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаар болза, «алдын холдуг» эмчидир. Чүгле бо эмчиге эмнедир чаңчылдыг мен. Ол мээң аарыымны кончуг эки билер, ынчангаш чүгле боду эмнээр кижиге, үнелиг эртинге дег эмчиге кезээде мөгөөр мен».

Тамара Бмыжаповнаның чырык арны, эвилең чаңы ажыл-иштиң бүдүнгүр болурунга улам-на хей-аът кириген ышкаш сагындырар. Буянныг, алдын холдуг эмчиге йөрээлдер доктаап чорзун!

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Бай-Тайгадан медээлер

Мөгейигниң демдээ

Совет Шеригни Афганстандан үндүргенинен бээр 25 чыл оюнга тураскааткан «Мөгейигниң демдээ болзун» деп шериг патриотчу ужуражыга Н. Өлзей-оол аттыг культура бажынынга 9-11 класстарны өөреникчи оолдарының аразында болуп эрткен. Тыва Республиканың Баштыңы-Чазакчы Даргазының Бай-Тайга кожунда бүрүн эргелиг төлээзи, Чөө Республикага шериг хүлээгезин эрттирип чораан А. Соян база культура бажынына ажылдакчызы Айдың Айма доозукчу оолдарга чагыс мезин берип, спортка, өөредиге, күш-ажылга ынак болурун шериг хүлээлгезин ат-алдары эрттирерин чагып, сургаан. Ужражылгага культура ажылдакчылары Дмитрий Делгер-оол Сыдым-оол Күжүгет шериг, дайынчы ырларны бараалгаткан.

Хоккей

маргылдаазы

Бай-Тайга кожунуң Кызыл-Даг сумузуңга хоочуннар болган аныяктар аразында республика чергелиг хоккей маргылдаазы болуп эрткен. Хоочун ойнакчы Каадыр Ховалыгович Бурунд кай башкының бежен харлаанынга тураскааткан маргылдаага чеди команда ойнаан. Би дугаар черни Бай-Тайга, ийи дугаары Баян-Тала, үш дугаары Шуй чаалап алган. Ак-Туруг, Асы-Барлык командалары идегилеги киришкен. Аныякта аразында алды команда ойнаан Түннелинде, бир дугаар черни Кызыл-Даг, ийи дугаары Шуй үш дугаары Ийи-Тал (Улуг Хем) тиилзэн. Ак-Туруг, Баян-Тала, Бай-Тал командалары аныяктары база киришкен. Кош тренер Владимир Иргитович Баавыл маргылдааны башкарып эрттирген.

Культура чылыш ажиткан

Бай-Тайга кожунуң культура чылын ажиткан. Ук хемчег клубтуң фойезинге хоочуннарны болгаш культураның ажылдакчылары, кожунуң шеверлекчилеринин делгелге-выставказы биле эгелзэн. Улаштыр парад чыскаалга чон киришкен. Келген аалчыларга, хоочуннарга кожунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Каң-оол Седик кожунуң чагырга даргазы Чап Донгак байыр чедирген. Байыр лалдың солун кезээ—культура ажылдакчыларының болгаш хоочуннарның концерти болган. Аңаа ТР-ниң алдарлыг малчыны хоочун библиотекарь Булуңмаа Чөгээ дээш өскелер-даа чаагы күзээшкinnerни чугаалаан. Ол ышкаш күш-ажылдың хоочуннарынга, культура ажылдакчыларынга хүндүлел бижиктерин тыпсып, өртектиг белектерин сөңнэн.

Шөңне КУУЖААН

Бай-Тайга кожунуң.

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ ТОРГОВ В ФОРМЕ ОТКРЫТОГО АУКЦИОНА

1. Наименование организатора торгов: Отдел по имущественным и земельным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва.

Адрес: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8.

Тел/факс 8(939443)21565, тел.8(938443)21315, 8(939443)213-09

2. Наименование предмета торгов, его характеристика: продажа земельных участков из земель сельскохозяйственного назначения.

3. Наименование органа местного самоуправления, принявший решение о проведении аукциона, о реквизитах указанного

решения: Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва, постановление администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от «18» февраля 2014г. №46 «О проведении торгов в форме открытого аукциона по продаже земельных участков».

4. Дата и время (час, мин) и место проведения аукциона и подведения итогов торгов: 26 марта 2014г. в 09.00 часов, Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8.

5. Сроки и адрес приема заявок: с 24 февраля 2014г. по 24 марта 2014г. с 09.00 до 16.00 часов, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, каб.22.

Предмет аукциона	Адрес земельного участка	Кадастровый номер	Разрешенное использование	Площадь (кв.м.)	Начальная цена продажи (руб.)	Шаг аукциона (руб.)	Размер задатка (руб.)
Земельный участок из земель сельскохозяйственного назначения	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, в 1,5 км. на северо-восток от с. Чаа-Холь	17:14:010 2001:50	Для ведения крестьянско-фермерского хозяйства	10529	3700	185	740
Земельный участок из земель сельскохозяйственного назначения	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко "Кара-Кожгар"	17:14:050 1002:9	Для личного подсобного хозяйства	25000	6800	340	1360
Земельный участок из земель сельскохозяйственного назначения	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко "Иле-Дозу"	17:14:050 1002:8	Для ведения личного подсобного хозяйства	5000	1800	90	360
Земельный участок из земель сельскохозяйственного назначения	Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко "Амырлык"	17:14:070 1006:74	Для ведения личного подсобного хозяйства	24985	8800	440	1760

6. Размер задатка: 20% от начальной цены, участникам конкурса, не ставшим победителями, заложенный возвращается в кассе администрации Чаа-Хольского кожууна в течение трех рабочих дней со дня проведения открытого аукциона.

7. Порядок оформления участия в открытом аукционе, требования, предъявляемые к претендентам на участие в открытом аукционе: к участию в аукционе допускаются юридические и физические лица, своевременно подавшие заявки на участие в открытом аукционе и представившие документы в соответствии с перечнем, указанным в настоящем извещении о проведении открытого аукциона, а также обеспечившие поступление установленного размера задатка.

8. Документы, представляемые для участия в открытом аукционе:

заявка установленного образца;

документы, подтверждающие внесение задатка;

выписка из единого государственного реестра юридических лиц - для юридических лиц, выписка

из единого государственного реестра индивидуальных предпринимателей - для индивидуальных предпринимателей, копии документов, удостоверяющих

личность - для физического лица;

- опись документов.

Претендент приобретает статус участника открытого аукциона с момента оформления комиссией по проведению аукциона протокола окончания приема заявок и регистрации заявок. Заявки с пометками и исправлениями не принимаются.

Ознакомление с документами на земельный участок, о счете для перечисления суммы задатка в полном объеме, проектом договора купли-продажи земельного участка осуществляется по месту нахождения организатора торгов в дни приема заявок на участие в аукционе самостоятельно, осмотр земельного участка на местности - самостоятельно.

9. Срок принятия решения об отказе в проведении открытого аукциона: решение об отказе в проведении открытого аукциона может быть принято организатором аукциона в сроки, предусмотренные действующим законодательством РФ, о чем он извещает участников торгов не позднее 5 дней со дня принятия данного решения и возвращает в 3-дневный срок внесенные им задатки.

Председатель администрации Чаа-Хольского кожууна С.М. Сарбакай.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В Администрацию Овюрского кожууна поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Ондар Эльвиры Титовны** о предоставлении на праве аренды земельного участка из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Овюрский район, с. Хандагайты, ул. Ленина, д. 1а с кадастровым номером: 17:07:0301047:5, с общей площадью 846 кв.м., с разрешенным использованием: под сельскохозяйственный рынок.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Овюрского кожууна принимает письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Администрации Овюрского кожууна **Хуурак С.К.**

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки **Салчак Оюмаа Очуровны** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов, для сельскохозяйственного использования, с общей площадью 25000,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Шуй, урочище Куйлуг-Чарык, в 10 км. юго-западнее от с.Шуй.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

И. о. начальника отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям **Чошак К. Д.**

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки **Арапчыт Иллы Викторовны** о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов, для строительства многоквартирного жилого дома, с общей площадью 1233,00 кв. м., расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Тээли, ул., Кол-Соок, д. 18.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

И.о. начальника отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям **Чошак К. Д.**

В администрацию муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданина **Бичешой Конгар-оол Монгушевича** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения с разрешенным использованием для сенокосения, расположенный по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. «Чаш-Тал», с ориентировочной площадью 15000 кв.м. (площадь земельного участка уточняется при межевании).

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва» в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению.

И.о. начальника отдела по имущественным и земельным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна **Докпут А.В.**

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ ПУБЛИЧНЫХ СЛУШАНИЙ

Администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» извещает о проведении публичного слушания на основании Постановления председателя администрации Бай-Тайгинского кожууна от 30.01.2014 года № 63 «О назначении публичного слушания по вопросу изменения разрешенного использования земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Кызыл-Даг, местечко Бел с общей площадью 200760 кв.м., кадастровым номером 17:07:0301047:5, для размещения объектов складского и лечебно-оздоровительного назначения» на разрешенное использование:

"для сельскохозяйственного использования".

Публичные слушания состоятся 14 марта 2014 года в 15 часов 00 минут в зале заседаний администрации Бай-Тайгинского кожууна на втором этаже, с участием граждан, проживающих в пределах территориальной зоны, в границах которой расположен вышеуказанный земельный участок.

Предложения по вопросу публичного слушания предоставлять в устном или письменном виде в администрацию Бай-Тайгинского кожууна, каб. 222, E-mail: zembt@mail.ru.

Вр. и. о. главного специалиста по земельным и имущественным отношениям администрации **Ондар А.М.**

Уругларның НЕВРОПАТОЛОГ

эмчизиниң хүлээп алышыкыны

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2 (парк джунда).
Ажылдаар шактары: 9.00-18.00. Воскресенье — дыштаныр хүн.

Харылзажыр телефону: 8-923-267-47-29.

Эмнээшкн таарышпайн барып болур, эмчи-биле сүмележир херек.

Лицензия № ЛО-17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де Тыва Республиканың кадык камгалал яамызы тывыскан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

АЛДАР БОЛГАШ ТӨЛЕПТИГ ЧОРУК

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Совет шериглерни Афганистандан үндүргенинен бээр 25 чылынга тураскааткан хемчеглерни февраль эгезинден эрттирип турар.

Бо айның 11-де, Кызылдың транспорт техникумунун хуралдаар залында «Алдар болгаш төлептиг чорук. Тывадан солдат» деп фотоальбомну дээди болгаш ортумак өөрөдиге черлериниң студентилеринге афганчылар таныштырган. Ужуражылгага афганчылардан аңгыда, өске-даа дайынчы хөдөлүшкүннерге шериг хүлээлгезин эрттирип турган дайынчылар болгаш депутаттар келген.

Фотоальбомну ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) депутаты, Бүгү-россияның «Дайынчы акы-дуңмалышкы» хөй-ниити организациязының Тывада салбырының удуртукчузу, «Чаңгыс демниг Россия» партиясының кежигүнү Юрий Кара-оолдуң саналы-

биле белеткеп үндүргөн.

Ада-чурттуң Улуг дайынында Тывадан аъттаныпкан дайынчыларның болгаш эки турачыларның тулчуушкуннарының дугайында дыңнадыг медээлерин альбомнун 2-ги үндүрүлгезинде немей кириген деп афганчы Леонид Кара-оол чугаалаан. Чечен республикага дайынчы хүлээлгезин күүседип чораан оолдарның чуруктарын болгаш оларның сактышкыннарының сөзүглелин эде кылган. Бо фотоальбом республиканың аныяк-өскениниң патриотчу кижизидилгезинге улуг ужурдузалыг болур дээрзин ТР-ниң шериг комиссары Юрий Марков, ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө сайыды Мерген Ооржак, Тываның Хоочуннар эвилелиниң даргазы Сагаан-оол Долгар, ТР-ниң ИХЯ-ның Хоочуннар эвилелиниң даргазы Марат-оол Ондар болгаш өскелер-даа демдеглээн. Студентилер келген аалчылар-биле ажык чугаалажып, салган айтырыгларына харыыларны сонургалбиле дыңнааннар.

Афганчылар ужуражылга үезинде.

«Үе бисти шилип алган. Афганистан». 1979-1989 чылдар.

Совет шериглерни Афганистандан үндүргениниң 25 чылынга таварыштыр Алдан - Маадыр аттыг Национал музейниң өргээзинде «Үе бисти шилип алган. Афганистан» деп делгелге ажыттыглан. Делгелге залынче кирип кээрге, оң дөрүндө чалгы хевирлиг кызыл өң шыптыглан, а кезек черинде кара өң, ол ийи өңнерниң тудушкан черинде чалгы оолдуң оң талакы холунуң изи, изинде - кызыл сылдыс. Бо-ла бүгү өңнер кижиниң сагыш-сеткилин дораан доюлдуруп, көрүкчүнүң кичээнгейин, сонургалын хаара тудуп, чайгаар-ла делгелгени улам чидиглендириптер. Кызыл өң - совет үени илереткен. Совет шериглер Афганистанга тайбыңны, аас-кежиктиг чуртталганы тургузар дээш душманнар-биле (маржахеттер) дайылдажып турганнар, ынчалза-даа оң дугайында бо-ла бүгү медээлер долу эвес. Делгелгениң кол сорулгалы - амгы үеде үнүп турар чогаалдарга, документилерге, төөгүнүң барымдааларына, дайынның киржикчилериниң чугааларына даянышаан, бо дайынның түннелдери Афганистанга, Россияга кандыг уржуктарга, түннелдерге, харыыларга чедиргенин тодарадыр. Ийиде, Тывада интернационалчы дайынга киришкен чалгы эрес-дидим, маадырлыг, чаныш-сыныш чок оолдарның ат алдарын мөңгөжидер сорулга-биле, үште амгы салгалга бо-ла сактышкыннары дамчыдып бээр-биле бо делгелгени кылган.

Делгелгениң эгезинде улуг хемчээлдиг чуруктарда төп черниң чурттакчылары афган чонну национал идик-хеви-биле, кол ажыл-агыйын, тугун, сүлдезин долгандыр турар бойдузун көргүскен чуруктар бар. Улуг өңүр стендилерде картада Афганистан - Мурнуу болгаш Төп Азияның каттышкан черинде Индия, Пакистан, Кыдат-биле кызыгаарлаттынып чыдар бедик-бедик сыннарлыг, карак четпес ховуларлыг чурт. Ынчан Совет Эвилелиниң составына турган Туркмениа, Узбекистан, Таджикистан-биле кызыгаарлаттынып чыдар күрүне. Эң кол чурттакчылары пушуннар, таджиктер, 20 аңгы нация чоннар, аңгы-аңгы этниктиг бөлүктөр чурттал турар. Административтиг дивизиялар езуугаар хувааганы-биле 29 мөжү (провинция) болгаш ийи төп округка чагыртып турар. Төвү - Кабул дээн долу, билдингир тайылбырларны кириген.

1973 чылдың июньда Афганистанны аңгы республика кылдыр чарлаан. 1978 чылда Афганистанга апрель революциязы тирилээн. Революция тирилээн-даа болза, бөдүүн чоннуң дыка хөй шиит-пирлеттинмээн айтырыглары хевээр арткан. Аңгы-аңгы этниктиг бөлүктөр аразына адаан-демисел дээш, дайын чоруп эгелээн. Афганистанның чазаа 1979 чылда совет эрге чагыраган дайынчы камгалал биле дузалажырын дилээн. Иштики айтырыгларын боттары шиитпирлеп алзын дээш, ССРЭ дорт харыы бербээн. Ынчалза-даа байдал чидигленип эгелээрге, совет шеригни Афганистанче кириген. Интернационалчы хүлээлгезин күүседири-биле бистиң чаңгыс-чер чурттулгалыбыс чуртталгазының иштинде кажан бир шагда хүлээттинген дайынчы даңгыраанга шыны бооп, төрөөн чурттуң дужаалын кылып, хары чуртче күзелди-биле чоруп турган.

Тывадан интернационалчы дайынчы хүлээлгезин күүседири-биле 416 аныяк оолдар аъттанганнар, оларның иштинден 12-зи төрөөн черинче, төрөл чонунче эглип келбээннер. Тывадан барган оолдар, кыстар шериг хүлээлгезин эрттирери-биле Афганистанның Бадахшан, Баглан, Кабул, Газни, Герат, Гильменд, Кандагар, Логар, Саманган, Нангархар, Парван, Пактия, Термед деп мөжүлүгүна хүлээлгелерин эрттирип турганнар. Кым, каяа, каш дугаар дивизияларга барып турганын ак-кара чуруктардан, схемалардан, көргүстүнген сылдыстардан билип ап болур. Делгел-

гениң кол көрүштүг, онзагай талазын бадыткап турар херечилер - экспонаттар. Манекенде «Афганка» деп совет шериглерниң дайылдажырда кедер хеви, панамка бөргү, тускай шериглер садыгланзын дээш ол үеде берип турган чектер (ВПТ-внешпосылторг), афганчы ырыларлыг пластинкалар, душманнарның ыргак-дагыр бижектери, афган акша, эреге противогазтар, шериг наушниктер, «Спидола» деп радиоприемник, шериг фляга, бронежилет, хол миназы, граната, шеригжи кижиниң хууда ажыглар аптечказы, артиллерийжи фонарь дээн чижектиг дайынчы херекселдер делгеттинген.

Афганистанда улуг арттарның бирээзи Саланг. Бо арт амыдыралдың чаңгыс-ла аргыжар оруу, хөй-ле совет шериглерниң үнгөн-кирген оруу ол. 1979 болгаш 1989 чылдар үезинде бо артка дыка-ла хөй совет шериглер ада-иезинден, төрөл чонундан, төрөөн черинден чарылганнар. Душманнар (маржахеттер) бо артка совет шериглерни хөйү-биле кырып, балыгландырып турган. Делгелгеде Саланг арттын бичелеткен дөзевилели база кичээнгейни хаара туткан.

Улуг хемчээлдиг чуруктарда шеригже келдиртип турган тас баштыг, арыннарында хүлүмзүрүлүг, ава-ачаларының ам-даа чаш оолдары Кызылдың Национал дыштанылга парыгында 400 дугаар танк чанындан үдеп турар үезин, шеригжи амыдыралды көргүскен чуруктар делгелгези ол үеде ал-ла чайгаар кири бээр. Оолдарының, даайларының чуруктарын көргөш, өөрөөн көрүкчүлөр бар.

Интернационалчы, хөй үргүлчүлүдиг, тывызыксыг афган дайынының киржикчилери - тыва оолдарның ада-иезинге, ынак эжинге бижип чораан чылыг чымчак чагаалары, школары үезинде эки корум-чуруму, хөй ниитичи чоруу дээш ап турган хүндүлел бижиктери болгаш афган дайынына эрес-дидим, маадыр-

лыг чоруу дээш ап турганы хүндүл хөрек демдектери, «Кызыл сылдыс» орденнери, «Дайынчы ачы-хааны» «Эрес-дидим чорук», «Тергин шериг албаны» деп тыва оолдарның шаңгалдары онзагай. Араб болгаш орус дыңгында чаагай сеткилдиг араб чонну мурнундан берген «Интернационал дайынчы» хөрек демдээниң шыңзыл бижи. Төрөөн Тывазынче ээл келбэ 12 маадырларга тураскааткан хыптарар мөңгө от. Бо-ла бүгү делгелге көрүштүг, боттуг шыңныг кылдыр кырганнар: автору А.М.Ооржак, сүмелечи-консультантызы эртем талазы-биле директорнун оралакчызы А.О.Дырты оол, чурукчузу А.Т.Ооржак, даянышкер Т.В.Ондар болгаш «Дайынчы акы-дуңмалышкы» организациязының киржикчилери - афганчылар, оларны дөргүл-төрелдери, авалары, Кызыл шериг комиссариады, Кызылдың дугаар школарының коллективи дуздалажып кылган. Интернационалчы хүлээлгезин маадырлыгы-биле кылгаш чыгар болган Артур Аракчаевич Норбунов авазы Чечен Сергеевна сактышкыннарыга хөгжүмнүг байырыны Эрес Казанов «Кара тюльпан», ТР-ниң алдарлыг артизи Айдаш Барыңмаа бараалгатканнар. Шериг хептерин кедипкен кадеттер школарының сургуулдарын көөрт чоргааранчыг. Залда Олег Казмановтун «Господа офицеры» деп ырызы чыгарылып турар. Удавас эр хиндиктиг кижилерниң байырлалы - февраль 23 эр хиндиктиг чонну, кожууннарның шериг класстарының башкыларын өөрт никчилери-биле бо делгелгени көөрүн, хемчек-кежээлерге киржир чалап тур бис.

Долаана БУРБУЖЕ

Алдан-Маадыр аттыг Национал музейниң уран чүүл болгаш культурилдизиниң ажылдакчызы.

Авторнун тырттырган чуруктары.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа амызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор-2-01-35, редакторнун дузалакчызы - 2-30-69, редакторнун оралакчызы - 2-19-87, бухгалтерия - 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Нийтиел-политиктиг килдиз - 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз - 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз - 2-03-88. Очулга килдиз - 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз - 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли 2 парлаан ама.

Тираж 8075. Чагыр 19. Номери парлаалгаже дужаганы: график езуугаар - 21.00, херек кырында - 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 3010181050000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырына хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн. Херечилерди дугаары - ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгланган саннары болгаш өске-даа фактыларды дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылар.